

AZ -É SZINTAKTOMORFÉMA: A MAGYAR SZINTAKSZIS KERESZTMETSZETI KÉPE

1. Az általános felfogás szerint a magyar nyelvben két külön *-É* morféma létezik. Az egyik a birtokos szerkezet birtokosát helyettesítő morféma (a *bátrak szerencséje* > a *bátraké*), melynek három allomorfja van: (a) köznyelvi *-é-* (mint előbb a *bátraké* alakban), (b) köznyelvi *-é-* váltakozik szintén köznyelvi *-e-*vel egyes szám második, továbbá többes szám első és második személyű birtokos névmásaiban (*tiéd ~ tied, miénk ~ mienk, tiétek ~ tietek*), ezekben a párokban az *-é-*-nek enyhén archaikus színezete van, (c) köznyelvi *-é-* népies, nyelvjárási *-i-*vel váltakozik az egyes szám első személyű birtokos névmásban (*enyém ~ enyim*). A másik *-É* morféma kérdőpartikula, ami az eldöntendő kérdés igei állítmányához, annak hiányában az állítmánykiegészítőhöz csatlakozik: *Bátraké lesz-e a szerencse? Az -É* kérdőpartikulának szintén két allomorfja van, amelyek szabadon váltakoznak egymással: *Lesz-e? ~ Lesz-é? Az -é-*-nek kissé archaikus és/vagy tájnyelvi színezete van, míg az *-e* manapság szélesebb körben használatos.

Ebben a dolgozatban megpróbálom megmutatni, hogy a kérdéses morféma egy és ugyanaz az elem, amely megőrzi a szerepét a szintakszis különböző szintjein. A *morféma* fogalom szokványos felfogása azon a feltételen alapul, hogy az egy osztályba tartozó morfémák (pl. egyfelől a tövek, másfelől a toldalékok) egymás között fölcserélhetők, és ezt a feltételt az *-É* fönt említett két realizációja nem teljesíti. Ezért lett szükséges az új terminus technicus, a *szintaktomorféma* megalkotása. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy a mintául szolgáló *morfofonéma* nem foglalja a fonéma disztribúciójában mutatkozó különbségekkel (mint pl. a szókezdő, szóközépi vagy szó végi helyzettel), a szintaktomorféma sincs tekintettel a morfémának a szintaktikai hierarchiában megmutatkozó különbségeivel. Figyelmet érdemlő körülmény, hogy amikor a fonéma realizációja csak egy dimenzióhoz van kötve, a vízszintes disztribúcióhoz, a morféma realizációja két dimenzióra terjed ki, vízszintes disztribúcióra (pl. tövek és toldalékok) és függőleges hierarchiára (pl. szó, szintagma, mondat). Ebből következik, hogy a morfofonéma és a szintaktomorféma párhuzamossága nem lehet teljes.¹

2. A birtokos szerkezetben a birtokot helyettesítő *-É* morféma a magyar nyelvten legjobban ismert része, elsősorban Lotz Jánosnak köszönhetően (J. Lotz, Grammatical derivability. The pronominal suffix *-É* 'that of' in Hungarian. *Lingua* XVI. 1968, 627–637). Az ő nyomában járok, amikor az *-É* tényleges státuszát igyekszem megtalálni a magyar

¹ Szeretnék köszönetet mondani Alho Alhoniemi professzornak, aki fölhívta figyelmemet arra, hogy itt nem valami szokásos morfémáról van szó; ezért is kerestem új elnevezést az új jelenségre. Köszönetemet fejezem ki továbbá Robert Austerlitz és Benkő Loránd professzoroknak, valamint Tólos Endre tudományos segédmunkatársnak, akiknek gondolatai segítségemre voltak ennek a dolgozatnak a megírásában.

nyelvben. Lotznak ugyanis az volt a véleménye, hogy az *-É*-nek teljesen új kategóriát kell találni, jóllehet ő nyilvánvalóan csak a birtokos szerkezetben szereplő birtokhelyettesítő *-É*-re gondolt.

A birtokos szerkezet a névszói szintagmák tágabb osztályának a része. Felszíni szerkezetüket tekintve a névszói szintagmák meglehetősen egységesek: legalább két elemből állnak, *regens*ből és *rectum*ból. Szórendi szempontból vagy regens-rectum szerkezetűek, pl. *régi főváros*, *az ország fővárosa*, ami a névszói szintagmákat illetően természetesebb és általánosabb is, vagy rectum-regens szerkezetűek, pl. *a főváros*, *a régi*, [appozíciós, értelmező jelzős szerkezet], *fővárosa az országnak*, ez a névszói szintagmák ritkább fajtája, de a mondat szerkezetet illetően természetes szórend. Innentől csak azokkal a névszói szintagmákkal foglalkozom, amelyek regens-rectum szerkezetűek.

A birtokos szerkezet regensének ismertebb neve *referens*, *rectum*áé pedig *relatum*, az egész szerkezet neve *relatív szintagma*. Ugyanezt a mintát használva a nem relatív névszói szintagma regensének a neve *absolvens*, *rectum*ának a *solutum*, az egész szerkezet neve *abszolút szintagma*. Az abszolút szintagma magja mindig valamilyen absolutum, azaz *substantia*, amelyhez több absolvens, vagyis a *ccidētia* csatlakozhat (*főváros*, *régi főváros*, *régi és szép főváros*); az *accidentia* a substantiához viszonyítva mindig alárendelt a névszói szintagmában (*régi főváros*), de az *accidentia*k egymás között lehetnek vagy mellérendeltek (*régi és szép...*), vagy alárendeltek (*igen régi...*, *nagyon szép...*). Az abszolút szintagma balfelé növekszik fokozatosan lefelé. A szerkezet neve *lépcső* (1a. ábra).

		absolutum
	absolvens	
absolvens		
<i>igen</i>	<i>régi</i>	<i>főváros</i>

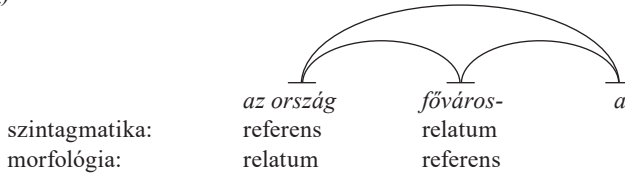
1.a. ábra

Tudjuk, hogy az abszolút szintagma mélyszerkezete a *predicatív* viszony, amelyek egymáshoz képest az *intersectio* viszonyában vannak. A predikatív viszonynak két felszíni realizációja van: egyik a mondat, *A főváros szép*, a másik pedig a szintagma, a szószerkezet, *szép főváros*.

A relatív szintagma (legalább) két szubsztancia közti viszonyt, azaz *relatív* foglalt magába. A referens által a relatív szintagma közvetlenül vagy közvetve a beszélőkkel van kapcsolatban, de maga a *relatum* ebben nem vesz részt. A referens viszont vagy a beszéd résztvevője, hallgató vagy beszélő, vagy egyik sem, hanem egy harmadik személy. A referenst a *relatum*hoz kötelezően csatolt birtokos személyjel képviseli (*fővárosom*, *fővárosod*, *fővárosá* stb.), másfelől választhatóan képviselheti még főnévi vagy névmási alakú birtokos jelző is (*az én fővárosom*, *a te fővárosod*, *az ország fővárosa* stb.). Teljes alakjában a relatív szintagma kétemeletes: a szintagmatika szintjén balról jobbra épül, azaz szórendje regens-rectum, a morfológia szintjén jobbról balra épül, azaz elemeinek sorrendje rectum-regens (mint a mondatnak). A szerkezet neve *í v²* (1b. ábra).

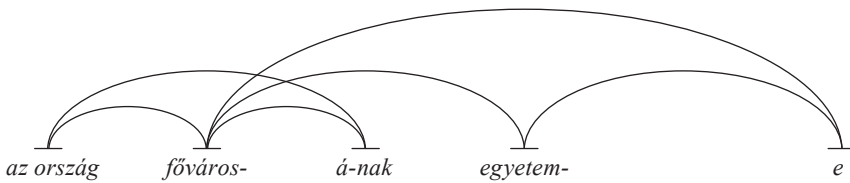
² Az ábrázolás Lotz János fent említett cikkében látott ábrán alapul, elnevezése tőlem származik.

A nyelvtani személyeket illetően a relatív szintagma tagjai közül a referens bármelyik személy lehet, ez a változó, a relatum viszont mindig csak harmadik személy lehet, ez az állandó. A birtokos láncban természetesen csak az első referens lehet bármelyik személy, mert az utána következő referensek egyúttal relatumok is, s ekképpen mind harmadik személyűek. Névmási helyettesítésben a változót, vagyis a referenst személynévmással helyettesítjük (János egyeteme > az ő egyeteme), az állandó, vagyis a lehetséges jelzőivel együtt és a változót/referenst képviselő kötelező birtokos személyjelekkel együtt demonstratív névmás értékű -É szuffixummal helyettesítjük (*János híres egyeteme > Jánosé*).

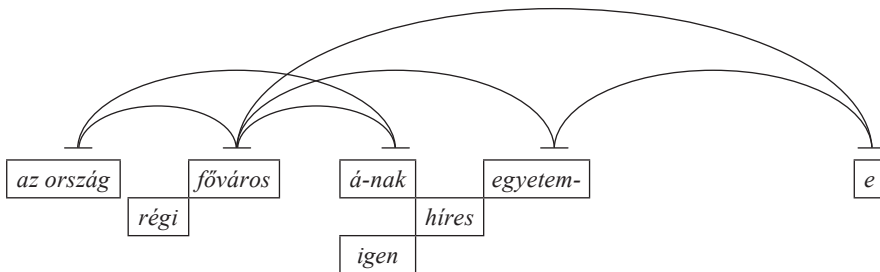
1.b. ábra

A szerkezetet természetesen lehet jobb felől bővíteni (2a. ábra).

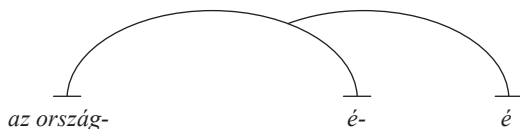

2.a. ábra

-É helyettesíti a relatumot birtokos személyragjaival és lehetséges jelzőivel együtt, de annak többesi voltát nem helyettesíti (*a régi főváros híres egyetemei > a régi fővároséi*). A lépcsők és ívek egyesítése is lehetséges.

2.b. ábra

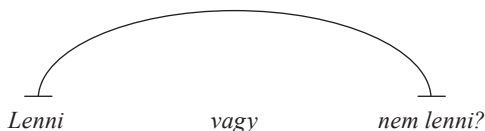

3. ábra

A relatív szintagma mélyszerkezete *r e l a t i o*, melynek tagjai egymás között a *c o m p l e m e n t a r i s d i s t r i b u t i o* viszonyában vannak. A szerkezet, amely relatum/állandó helyett demonstratív névmási *-É-t* használ, jobban mutatja a komplementáris disztribúciót (3. ábra).

Az abszolút és relatív szintagma között a legnagyobb különbség abban áll, hogy az abszolút szintagma transzformálható, azaz egyfelől transzformáció eredménye (*A deák ír > író deák*), másfelől maga pusztán szóvá (abszolútummá) redukálható vagy úgy, hogy az abszolventt távolítjuk el (*író deák > deák*), vagy pedig úgy, hogy az abszolútumot távolítjuk el (*író deák > író*) anélkül, hogy a mélyszerkezet sérülne; ezzel szemben a relatív szintagma lényegét tekintve képezhetetlen és redukálhatatlan. Az abszolút szintagmával ellentétben a relatív szintagma mély és felszíni szerkezete viszonylag egybevágó. A relatív szintagma mindig két szubsztancia viszonyát érinti, ami a nyelv alapösszetevői közé tartozik. Ami a relatív szintagma *-É* morfémmáját illeti, ez a nyelvi hagyományból következően mindig az utolsó tagot képviseli. Ez a körülmény jól illik a nyelv toldalékoló természetéhez.

3. A predikatív szint, vagyis a mondat szintje relációja a diszjunktív (választó) mellérendelt mondat különleges esete, ahol a második tagmondat az első tagmondat tagadása: *Lenni vagy nem lenni?*³ – morfondírozik Hamlet Arany János fordításában magyarul (4. ábra)

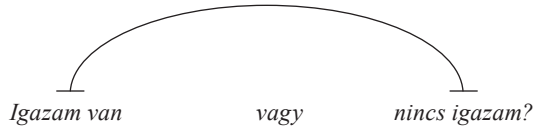
4. ábra

A mondat egy állításból és annak tagadásából, *positióból* és *negatióból* áll. Minden egyes „igen vagy nem” kérdőmondat természeténél fogva ilyen; benne a pozíció és negáció kiegészítik egymást, viszonyuk egymáshoz komplementáris. A diszjunktív (választó) mellékmondat fent említett különleges típusa és az „igen vagy nem” kérdőmondat között különbséget nem a mélyszerkezetben találjuk, mert az ugyanaz, hanem a nyelven kívüli tényezőkben. Pontosabban a diszjunktív (választó) mellékmondat indifferens a nyelven kívüli tényezőkhez való viszonyában, de az „igen vagy nem” kérdőmondat nem az.

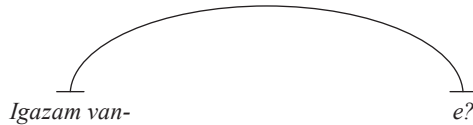
A kérdőmondatot körülvevő „aura” jelentőségteljesen ugyanazt az eloszlást mutatja, mint a mondat belső „mélyszerkezete”: a beszélő/kérdező feltételezi a hallgatót/válaszoló – a maga módján ez is reláció, melynek résztvevői egymáshoz képest komplementáris disztribúcióban vannak.

³ A mondatot inkább jelentő, semmint kérdő mondatként szoktuk kiejteni.

Hogy jön a képbe az -É kérdőszócska? Nagyon egyszerűen. Ez képviseli a reláció utolsó, negatív tagját: az *Igazam van vagy nincs igazam?* mondat szerkezetét tekintve ugyanolyan, mint az *Igazam van-e?* mondat (5. és 5b. ábra).

5. ábra

5b. ábra

A helyzet akkor sem változik, ha a tagadó mondat jön elsőnek, mert a második tagmondat akkor is tagadómondat lesz, tagadás tagadása (ami természetes állítás): *Nincs igazam vagy igazam van? – Nincs-e igazam?*

A kérdő partikula végmorféma, ezért érthető, hogy a beszélt nyelvben és a központi nyelvjáráásokban rövid nyitott *-e*-ként jelentkeznek. A szó végi *-é* rövidülése *-e*-vé (ugyanúgy, ahogy a szó végi *-á* rövidülése *-a*-vá) általános tendencia a magyar nyelvtörténetben. Ezzel szemben a birtokos szerkezet *-É*-je nem szükségszerűen végmorféma, és ebből következik, hogy általában *-é*-ként jelentkeznek. Ezt a körülményt mutatja különösképpen az, hogy a szintagma szintjén és a mondat szintjén megjelenő *-É* szintaktomorfémák egymást követhetik: *Magyaré-e?*

Csak mellékesen említem, hogy főmondatban a kérdő partikula szabadon váltakozik az emelkedő-eső ún. intonációs morfémával [\wedge], amelynek tárgyalása nem tartozik ennek az írásnak a tárgyába, és amelyet írásban semmi sem jelez a kérdőjelen (?) kívül: *Hiszed-e? ~ Hiszed?* Alárendelt mellékmondatban azonban a kérdő partikula kötelező: *Nem tudom, hiszed-e.*

4. Az *-É* morféma megjelenése a mondat szintjén ugyanattól a feltételtől függ, mint a szintagma szintjén: itt is relációról van tehát szó, melynek tagjai ezúttal positio és negatio; ezek a maguk részéről a nyelvi mélyszerkezetben ugyanolyanok, mint a referens és relatum. Viszonyuk complementaris distributio. Ugyanúgy, mint a relatív szintagmában, az *-É* ebben az esetben is a relatumot képviseli.

Mindkét esetben a relatio a nyelvtani személyeken keresztül valósul meg. A relatum mindig harmadik személyű, függetlenül attól, hogy milyen (szintagmatikai vagy szintaktikai) szintű relatumról van szó. Szintagmatikai szinten a referens bármilyen személyű lehet, míg a szintaxis szintjén csak harmadik személyű, hiszen a mondat „személye” csak harmadik lehet.

Mondják, hogy az *-É* morféma demonstrativum, mivel a szintagma szintjén valamilyen korábban már azonosított elemre utal (metanyelvi funkció), a mondat szintjén viszont valamilyen mindig aktuális, feltételezett elemre utal (referenciális funkció), és e

két funkció együtt csak a demonstratívumok rendszerében található meg. Az *-É* demonstratív eredetére mutat az is, hogy mindkét őt képviselő relatívumtípus, ahogy a demonstratívumokra jellemző, harmadik személyű.

Szeretném elővezetni azt a véleményemet, hogy az *-É* demonstratív morféma a magyar demonstratív rendszer semleges tagja. Semleges voltát támogatja először is az, hogy más demonstratívumoktól, pl. a demonstratív *ez/az* pártól eltérően *-É* toldalékként jelentkezik. Másodszer az *-É* középső nyelvvállású magánhangzó, míg a demonstratív rendszer más palatális hangrendű tagjait vagy alsó (*ez*), vagy felső nyelvvállású magánhangzók (*itt, így*) alkotják; továbbá az *-É* eredetileg hosszú. Az *-É* is része a magyar demonstratív rendszer palatális-veláris szimbolizmusának, jóllehet fonológiailag is semleges. Ebből következik, hogy újra kell gondolnunk a magyar demonstratív rendszer hangtanilag ikonikus kettősségét. Véleményemnek nyelvtörténeti dimenziója is van, de idő és tér hiányában ezzel most nem foglalkozom.

Tipológiai jelenségként az *-É* azok közé az inkorporáló alakok közé tartozik, amelyekből a magyarban más rokon nyelvektől eltérően a mordvint kivéve meglepően sok van. Ugyanebbe a csoportba tartozik mint az általános igeragozás implikatívusza (*vár-la-k*), bizonyos határozott paradigmába tartozó igealakok (pl. *ismer-i-tek*), valamint az *-É*-ből fejlődött *-ÉK* morféma (*Kovács-é-k*, azaz *Kovács és családja/társai*). Az *-É* szintaktomorféma sajátossága abban áll, hogy spirálszerűen fürjra keresztül a nyelvi szinteket; a funkció lényegét tekintve változatlan, de a környezet többszintű volta miatt az a benyomásunk támad, hogy szintaktikai keresztmetszet áll előttünk.

Irodalom

- Lotz, John (János) 1968 Grammatical derivability. The pronominal suffix {-É} 'that of' in Hungarian. *Lingua* XVI., 627–637. (Magyarul: A magyar {-É} morféma. in: Lotz János *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest 1976: 185–190.)
- Simoncsics, Péter 1981a Unkarin kieltosana **nem, ne** ja uralilainen kieltoverbi [A magyar **nem, ne** tagadószók és az uráli tagadóige]. *Folia Hungarica* 1: 69–76. Helsinki
- Simoncsics, Péter 1981b Syntaktomorfeemi -É: unkarin syntaksin läpileikkauskuva. [Az *-É* szintaktomorféma: a magyar szintakszis keresztmetszete]. *Sananjalka* 23/1: 115–123. Turku
- Simoncsics, Péter 2018 *On negation in Uralic*. [Editio Propria]

Kései utóirat

Az eredeti írást 1981-ben készítettem finn nyelven a turkui *Sananjalka*, a Suomen Kielen Seura [a Finn Nyelv Társasága] folyóiratának számára Jussi Kallio szerkesztő hathatós segítségével, ami jóval több volt, mint nyelvi hiányosságaim pótlása vagy stilisztikai ügyetlenségeim javítása. Azóta sem találkoztam olyan gondos, figyelmes és együttműködő szerkesztővel, mint ő. Az írásban benne foglaltatik, jóllehet kimondva nincs benne, hogy az *-É* kérdő partikula az uráli tagadóige magyar reflexe, így a finn *ei* '[ő] nem' tagadóigének is rokona. Ennek a gondolatnak a részletes kifejtését csak 2018-ban végeztem el *On negation in Uralic* c. könyvem 7., *Negation in Ugric* című fejezetében.